

ЭРКАК ВА АЁЛ ЭМОЦИОНАЛ НУТҚИНИНГ ЛЕКСИК САТҲИ**Ҳақбэрдиева Гулрух Толибовна***Ассистэнт ўқитувчи***Аннотация**

Ушбу тадқиқотда эркак ва аёлнинг эмоционал нутқининг лексик сатҳи таҳлил қилинган. Эмоционал нутқ, инсоннинг ҳис-туйғуларини, муносабатларини ва ички дунёсини ифодалашда муҳим аҳамиятга эга. Тадқиқотда эркаклар ва аёлларнинг эмоционал нутқидаги лексик элементларнинг фарқлари, уларнинг контекстуал ишлатилиши ва алоҳида эмоцияларни ифодалаш усуллари кўриб чиқилган. Шунингдек, тадқиқотда гендерга асосланган лексик фарқлар, уларнинг ижтимоий ва маданий контексти, шунингдек, эмоционал нутқнинг самарадорлиги ва ижтимоий муносабатлардаги роли ҳам таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: гендер, эмоционал нутқ, лексик бойлик, ижтимоий муносабатлар, эмоционал ифодалаш, маданий контекст.

Кириш

Ҳис-туйғулар, биринчидан, бу, - инсоннинг дунёга муносабати, шунингдек, хотирага келадиган ташқи ва ички дунё ҳақидаги маълумотларга муносабатини бевосита ҳис қилиш шаклида берилиши бўлса, иккинчидан, ҳиссиётлар нарса ёки ҳодисага нисбатан ҳиссий, ақлий ва ўхшаш баҳоловчи мулоҳазаларни мужассамлаштирадиган бирликдир. Ҳиссиётлар хусусидаги ушбу қарашлар тилшуносликда эмотивлик ва баҳолаш ўртасидаги боғлиқлик ҳақидаги тезисда ўз актисни топади (Додонов 1978; Вольф 1985; Арутюнова 1988; Шаховский 1988 ва б).

Инсон эҳтиёжи, муносабатлари, манфаатларига бевосита таъсир қилувчи баҳолаш фаолияти унинг ҳиссиёти билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар қандай ҳиссий ҳолат инсоннинг ўзи ва фаолияти учун идрок этилаётган воқеликка муносабати билан шартланади. “Ахборот баёнининг эмоционаллиги ҳар доим баҳолашни амалга ошириш билан боғлиқ. Баҳолаш субъектнинг ўзи учун объектнинг қиймати тўғрисидаги фикри бўлса, ҳиссиёт–субъектнинг ушбу фикрни бошидан кечиришидир” (Шаховский 1988: 14).

Ижобий ҳис-туйғу эҳтиёж қондирилганда, субъективлик ва объективлик ўртасида мувозанат ўрнатилганда юзага келади, ҳодиса, объект ва бошқалар ижобий деб баҳоланади.

Салбий ҳиссий ҳолат, одам бўлиши керак бўлган ҳолат ва айни вақтдаги ҳолат ўртасидаги номувофиқликни англаб етганда ёки атрофдаги воқелик

ходисаси салбий деб баҳоланганда пайдо бўлади. Эмоционал ҳолат маълум физиологик ҳатти–ҳаракатлар, шунингдек, сўзловчи нутқий ҳатти–ҳаракатлари тизимидаги ўзгаришлар орқали ифодаланадиган умумий ҳулқ–автор тизимидаги характерли ўзгаришларга мос келади.

Адабиётлар таҳлили ва методология

Е. М.Вольфнинг фикрича, баҳолашнинг энг муҳим хусусияти шундаки, у доимо объектив омил билан бир қаторда ўзаро таъсир қилувчи субъектив омилни ҳам ўз ичига олади. Субъектив компонент баҳолаш субъектининг ўз объектига нисбатан ижобий ёки салбий муносабатини англатади, баҳолашнинг объектив компоненти эса объектив ёки ходисаларнинг ўзига хос хусусиятларига қаратилган бўлиб, улар асосида баҳолаш амалга оширилади (Вольф 1985: 22).

Шу тарзда, баҳолаш тузилмасида субъект / объект ва субъективлик / объективлик каби мураккаб ўзаро таъсирли боғлиқликлар юзага келади. Улардан субъективлик ва объективлик муносабати асосий муаммодир, чунки субъектларнинг қарашлари турлича ифодаланади. М.С. Ретунская баҳолашни қуйидаги турларга ажратади:

- рационал (ақлий–мантикий);
- эмоционал (ҳиссий);
- ҳиссий–ақлий (Ретунская 1996: 9).

Рационал баҳолаш баҳолашнинг қиймат мулоҳазаси ва нейтрал ифода усуллари назарда тутлади. Инсон объектни ҳеч қандай ҳиссий муносабатсиз, ўзининг қадрият муносабатлари нуқтаи–назаридан ижобий ёки салбий деб баҳолайди.

Бироқ, нутқий мулоқот жараёнида, одамнинг бирон–бир ҳодисага баҳо беришининг ўзи шуни кўрсатадики, мазкур ҳодиса ушбу шахснинг қизиқишлари доирасида киради ва шунинг учун уни бефарқ қолдира олмайди. Ҳиссийлик баҳолаш билан боғлиқ бўлади. Ш. Балли таъкидлаганидек, “тилни яратувчи ва ўзгартирувчи ўртача инсон–ҳиссий мавжудотдир ва “соф” фикр унинг ички табиатига зиддир” (Балли 1961: 26).

Рационал баҳолашдан фарқли ўлароқ, ҳиссий баҳолаш, референтга хос бўлган объектив хусусиятлар ҳақида ахборот беришга эмас, балки белгиланган объект уйғотадиган салбий ва ижобий ҳис–туйғуларга асосланади. Ҳиссий баҳолаш фикрлар ва ҳис–туйғуларнинг умумий таъсирини ифодалайди. Унинг асосида ушбу ходисанинг маъносини англаш ва унга бўлган ҳиссий муносабат ётади. Эмоционалликнинг инсон ҳаёти ва когнитив фаолиятининг барча соҳаларга чуқур сингиб кетиши инсон онги нафақат воқеликни акс эттиришга, балки акс эттириладиган тасвирларга субъектив ҳиссий таасурот беришга қодир эканлиги билан изоҳланади.

Ҳиссий баҳолаш суҳбатдошнинг эмоционал ҳолатини ўзгартиришга ва мос реакцияни келтириб чиқаришга қаратилган бўлса, рационал баҳолаш билдирилган фикрга қўшилиш ёки уни рад этишни назарда тутди.

Баҳолашнинг ҳолислиги фикр предикати билан, ҳиссийлиги эса экспрессивлик ва аффектив лексика орқали кучаяди.

Ташқи дунё объектлари ва ҳодисаларини баҳолаш мураккаб когнитив жараёндир, чунки у – ташқи предмет ва субъект эҳтиёжлари ҳақидаги инсон билимларининг икки турига суянади. Ташқи дунё объекти ва ҳодисасига баҳоловчи ёндашиш, биринчи навбатда, уни ҳислар орқали идрок этишни ўз ичига олади (бу босқичда баҳолашнинг асосли бўлган бирламчи ҳис–туйғулар шаклланади). Кейинги босқич – баҳолаш ақлий ҳаракат бўлиб, унда инсоннинг ташқи дунёга аффектив муносабати ўзгартирилган шаклдан намоён бўлади, бунинг натижасида ҳосилавий ҳис–туйғулар ва объект қиймати моҳиятини англаш натижасида юзага келган баҳоловчи билим субъектнинг баҳоланаётган объектга бўлган “муҳим” ва “аҳамиятга молик” муносабатини ифодалашда ўз якунини топади (Вендина 1997).

“Баҳолаш тушунчаси умумий тан олинган категория ҳисобланади: модал мантиқ тушунчанинг мазмуний таркибига модалликни, баҳо эса модал компонентини киритади. Аммо баҳолаш муносабати эмоционал бўлиши ҳам мумкин, бунда сигнификация жараёнида эмоциялар сезиларли ролни бажаришлари лозим бўлади¹”.

Муҳокама ва натижалар

Эмоцияларни ифодалашда тил бирликлари бир нечта жиҳатларга эга бўлади²:

1. Тил бирлиги ҳис–туйғуларни ифода этиши мумкин, лекин уларни етказиб бермайди. Бундай бирликларга ҳис–туйғуларни англатувчи эмоционал ундов сўзлар киради, ушбу бирликлар туйғуларни ифодалаш учун мўлжалланган, лекин коммуникатив жиҳатдан адресатга эга бўлмайди.
2. Тил бирлиги сўзловчининг бирор нарса ёки ҳодисага нисбатан ҳиссий муносабатини ифодалаш ва узатиши мумкин. Бундай турдаги тил бирлиги таркибида, албатта, ўша нарса ёки ҳодисага таалуқли бўлган бирор жиҳат, шу билан бирга уларга бўлган ҳиссий муносабат ҳам сезилади. Ушбу бирликларнинг аксарияти шахслар ва уларнинг ҳаракатларини ҳиссий жиҳатдан тавсифловчи сўзлар ташкил қилади.
3. Тил бирлиги хабарни узатмасдан туриб ҳиссиётларни уйғотиши мумкин. Бунда сўз орқали етказилаётган ҳиссий маъно ва субъектнинг тил бирлигига

ҳиссий муносабатини фарқлаб олиш керак. Сўзга ҳиссий муносабат умуман кутилмаган ва чуқур индивидуал бўлиши асосида ҳиссий жиҳатдан энг нейтрал сўзлар ҳам нафрат ёки севги вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин.

4. Тил бирлиги туйғуларни бевосита узатмаган ҳолда уларни акс эттириши мумкин. Ушбу тоифа бирликларига инсоний ҳис туйғуларни номловчи ёки белгилловчи бирликлар мансуб бўлади: менсимай қаради, меҳр билан, ҳазил билан бош чайқади, иштиёқ билан ирғиб ўрнидан турди, хурсандчилик билан хитоб қилди, у ғазабланди ва бошқалар. Бундай сўзлар ҳис–туйғуларга эга ҳиссий компонент эмас, балки бирламчи маъно қийматини билдиради.

Ҳиссиётларнинг ижтимоий ўзига хослиги бир вақтнинг ўзида умуминсоний, миллий, демографик, касбий, жинс, ёш жиҳатдан шаклланади ва нутқ ва тил амалиёти жараёнида тилнинг эмоционал воситаларида мустаҳкамланади. Бу инсоний ҳис–туйғуларнинг гендер хусусиятлари хусусида фикр юритиш имконини беради. Инсоннинг табиий жинсини ва унинг ижтимоий “оқибатларини” ҳисобга оладиган гендер омили инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб, унинг бутун умри давомида ўз–ўзини шу билан бирга жамиятнинг бошқа аъзолари билан мулоқот қилувчи сўзловчи субъектнинг ўзига хослигини англаб етишга маълум даражада таъсир қилади³.

Маълумки, сўз туркумларининг кўпчилиги баҳоловчи маълумотни етказишга хизмат қилади. Лекин лисоний кузатишлар натижасидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, аниқловчи вазифасида келган сифат ва от сўз туркумлари эмоционал–экспрессив хусусиятли лексик бирликларнинг аксариятини ташкил қилади.

Биз асарлардаги диалогик нутқда қўлланувчи эмоционал–экспрессив баҳоловчи бирликлар таҳлилини гендер хусусиятлари асосида тўрт жиҳатдан ўрганиш орқали амалга оширдик:

- 1) эркалар томонидан эркаларни баҳоловчи тил бирликлари;
- 2) эркалар томонидан аёлларни баҳоловчи тил бирликлари;
- 3) аёллар томонидан эркаларни баҳоловчи тил бирликлари;
- 4) аёллар томонидан аёлларни баҳоловчи тил бирликлари.

Таҳлил жараёнида, бошқа тиллардаги каби, ўзбек тилида ҳам ижобий эмоционал–экспрессив хусусиятли сифатлар инсонлар мулоқотида муносабатни ифодалашда қўлланиладиган етакчи сўз туркуми эканлиги аён бўлди. Эрка ва аёл мулоқотида ижобий қўлланиладиган сифатларга *яхши, гўзал, чиройли, ақлли, эсли, ажойиб, мард* бирликларини келтириш мумкин.

Яхши сифати аёллар ва эркалар томонидан иккала жинс вакилларида ҳам нисбат беришда қўлланади:

Э-Э – Яхши йигит экансан, ёлғизлатиб қўймаймиз. Бахтинг очилса, шу ерда уй-жойли бўлиб кетарсан (СА 1976: 328); – Маълим – яхши одам, Самарқандда ўқиган, болаларимизга илм беряпти (ЎХ 2016: 71); - Ота – буvasига тил тегизманг. Отаси, раҳматли яхши одам эди (ЎХ 2016: 71) ва ҳ.

Э-Э – Маҳбуба яхши жувон. Бечора эрини э, кутди-я (СА 1976: 598); – Дилдор яхши қиз бўпти (СА 1976: 266) – Яхши қиз экансизку, совчилар келади (ЎХ дунё); - Яхши акангиз бор экан. Қаерда ҳозир? (ЎХ 2005: 64).

А-Э – Умридан барака топгур, хўжайин яхши одам (ЎХ тушда к);

А-А – Бир уйда турамиз, фаррош хотин. Яхши аёл. (ЎХ Тку)

Чиройли сифатини эркак ва аёллар мулоқотда айнан аёллар хусусида фикр билдирилганда қўллайдилар:

Э-А – Сен ўзгармабсан! – дедим елкасидан қаттироқ қучиб. – Янаям чиройли бўлиб кетибсан. (ЎХ Тку); - Дилдор, Дилдор! Қандай чиройлисан! (СА 1976: 305)

А-А – Вуй, мунча чиройли! – деди қаттиқ шивирлаб. – Бир қошиқ сув билан ютгудек-а! (ЎХ ДИ); – Жуда чиройли экансиз-ку. Низом ўлгур, дидинг жойида, - деб қўйди. (СА 1976: 666).

Шунингдек, эсли бирлиги орқали ҳам эркак ва аёллар томонидан айнан аёлларга таъриф берилганда қўлланилади:

Э-А – Зебихон ёмон эмас, эсли – хушли чикди. (СА 1976: 334); – Сен, келин, эсли – хушли хотинсан. Хайрли ишни кечиктириб бўлмайди. (ЎХ 2016: 194).

А-А – Она қарғиши ўқ бўлади, айланай. Мунавварахон эсли қиз. (ЎХ 2016: 752).

Ажойиб сифати орқали эркаклар томонидан эркакларга таъриф берилганлиги кузатилди:

Э-Э – Айтганингиз келсин, - дедим елкасидан қучиб. Ажойиб йигитда Хайриддин! (ЎХ Тку); Ташла қўлни! Отанг ажойиб одамлар! У киши тўғрисида очерк ёзганман. (ЎХ Тку)

Мард бирлиги ҳам эркаклар томонидан ўз жинсларига бўлган муносабатни ифодалашда қўлланилади:

Э-Э – Бўлди, бўлди, ўғлим. Ўзингни тут. Ахир сен мард боласан-ку! (СА 1976: 182); - Кечир мени. Кимсаним! Биламан, сен мард боласан! (СА 1976: 386).

Табиийки, сўзловчининг ҳиссий ҳолатини тўлиғича “тўкиб солинишини” таъминлайдиган инвектив лексика ҳам салбий эмотивликни ифодалашга хизмат қилади. Инсон турмуш тарзида барча ҳис-туйғуларнинг бирданига намоён бўлиш ҳолатлари кўплаб учрайди. Ушбу ҳис-туйғуларни бараварига ифодалаш инсон учун қийинчилик туғдиради. В.И.Жельвиснинг фикрича, “бундай турдаги субъектив жиҳатдан ноаниқ бўлган ҳиссий кечинмаларни мураккаб эмоционал

юкни ўзига олувчи ягона восита кўринишида амалга ошириш қулай бўлади. Бундай восита инвективдир” (Желвис 1991: 42). Инвектив лексикага, одатда умумхалқ қоидаларига зид сўзлар, таркибида тингловчи ёки учинчи бир шахсни ҳақоратловчи, шаънини ерга урувчи сўзлар киритилади. Вульгаризм ва ҳақорат сўзлар ҳам шулар жумласидандир.

Хулоса

Психолог ва тилшунос олимлар томонидан аёл ва эркеклар нутқи хусусиятларни ўрганишда турли тажрибалар ва сўровномалар ўтказилган. Таҳлилларга асосланиб турли миллатга хос эркеклар нутқида инвектив лексика аёллар нутқидагидан кўра кўпроқ қўлланилиши келтирилади. Биз қуйида ўзаро муносабатда ўзбек эркек ва аёллари нутқида хос инвектив тил бирликларини таҳлил қилдик.

Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Фан ва технология, 2010. – 404 б.

Адабиётлар

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры, 1996.
2. Таджибаева А.А. Основные положения когнитивной семантики // Актуальные проблемы современной лингвистики. – Т.: 2021. – С. 187-197.
3. Ўткир Ҳошимов. Дунёнинг ишлари. – Т.: Илм – зиё – заковат, 2019. – 192 б.
4. Ўткир Ҳошимов. Севги қиссалари. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – 490 б.
5. Филимонова О.Е. Язык и эмоции в английском тексте. Когнитивный и коммуникативные аспекты. – СПб: Изд-во СПб. Пед. У-та, 2001.
6. Халеева И.И. Основы теории обучения понимания иноязычной речи (подготовка переводчиков). – М.: Высшая школа, 1989. – 238 с.
7. Шаховский В.И. Эмоции: Долингвистика. Лингвистика. Лингвокультурология. – М.: URSS, 2010. – 128 с.
8. Шаховский В.И. Эмоциональные культурные концепты: параллели и контрасты // Языковая личность и культурные концепты. – Волгоград, 1996. – 260 с.
9. Энциклопедия практической психологии (электронный ресурс). – Режим доступа: <http://www.psychologos.ru>